

DANIEL PANZAC, *La population de l'Empire Ottoman. Cinquante ans (1941-1990) de publications et de recherches (Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu, Elli Yıllık (1941-1990) Araştırma ve Yayınlar)*, Travaux et Documents de l'I.R.E.M.A.M. No 15, Aix-en-Provence, 1993, 97 sayfa.

"Veba"nın yazarı Daniel PANZAC'ın¹ "Nüfus" ile ilgilenmesinden doğal ne olabilir! D. Panzac üç dört yıl önce yayınladığı makalesinde 1914-1927 yılları arasında Türkiye'nin nüfusunu incelemiştir². Arap ve Müslüman Dünyası Üzerine İnceleme ve Araştırmalar Enstitüsü (Institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman) tarafından yayınlanmış olan bu küçük sevimli kitapta ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun (1326-1923) nüfusuna ilişkin olarak, 1941-1990 yılları arasında yapılmış olan eserleri içeren, bir bibliyografya çalışması sunulmaktadır.

Bu eser Daniel Panzac'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu üzerine ikinci bibliyografyasıdır. Yazar, 1940-1980 yılları arasında yapılan yüz seksen iki çalışmanın referansını verdiği ilk bibliyografyasını, 1981 yılında, makale olarak yayınlamıştı: "La population de l'Empire ottoman et de ses marges du XV ème au XIX ème siècle: bibliographie (1940-1980) et bilan provisoire", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerrané (Ex-en-Provence)*, 31 (1), 1981, 119-137. İlk bibliyografyadaki eksiklerin giderildiği ve 1980-1990 arasında yayınlanan eserlerin ilave edildiği (genişletilerek kitap haline getirildiği) bu ikinci bibliyografya, yaklaşık beşyüz (464) referansı içermektedir (s. 7). Burada, sıradan bir bibliyografya çalışması, yarım asırda yayınlanmış eserlerin basit alfabetik listelerinin söz konusu olmadığını belirtmeliyiz. Elimizdeki eser yazarın birikimi ile modern teknoloji, bilgisayarın, tüm imkânlarının birleştiği, gerçekten örnek bir bibliyografyadır.

Kitap, *Sınıflandırma Planı, Genel Karakterler ve Tematik Analiz*'den oluşan oldukça kapsamlı bir sunuşla başlamaktadır (s. 5-17).

Yazar *Sınıflandırma Planını*, esas olarak nüfusun bilimsel incelemesi için, her yıl, "Tarihsel Demografinin Uluslararası Bibliyografyası"nın (Bibliographie internationale de la démographie historique) yayınlayan "Uluslararası Birlik"in (Union internationale) bilimsel sınıflandırmasına göre oluşturmuştur (s. 9).

Tablo ve grafiklerle zenginleştirilmiş *Genel Karakterler* bölümünde bibliyografya ile ilgili enteresan saptamalar bulmaktayız: 1) 464 esere karşı 264 yazar adı söz konusudur. 2) 464 eserin 158'i kitap ve tez, 306'sı, değişik 156 süreli yayında çıkan makale ya da kongrelerde sunulan bildirilerdir. Bu nokta önemlidir. Çünkü bize nüfus alanında ihtisaslaşmış bir derginin yokluğunu göstermektedir. 3) Yayın tarihleri göz önüne alındığında çalışmalar 1970'den sonra süratle ço-

¹ *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Collection Turcica V, Leuven 1985.

² "L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 à 1927", *Turquie, la croisée des chemins* (sous la responsabilité de D. Panzac), *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no 50. (1988-4), Marseille, Juin 1989, s. 44-67 (Tanıtım için bk.: Serap Yılmaz, "Yol Kavşağındaki Ülke", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990, s. 63. Yazarın XIX. yüzyıl nüfusuna ilişkin daha önce yayınlanmış bir çalışması daha vardır: "Les Bases démographiques de l'affrontement turco-égyptien de 1830-40", *Economie et société dans l'Empire ottoman fin du XVIII ème-début XX ème siècle*, Paris: CNRS, 1983, s. 219-234.

ğalmaktadır. 464 kitabın % 82.5'u (383), 1971-1990 arası, yirmi yılda yazılmıştır. 4) Eserlerin sınırlandırma planındaki coğrafi dağılımına göre, Balkan devletlerini ilgilendiren çalışmalar oldukça fazladır. Örneğin tüm eserlerin yaklaşık % 20'sini oluşturan 83 çalışma sadece Bulgaristan'a yöneliktir. Genel coğrafi dağılımda ilginç diğer bir nokta da, Güney-Doğu Avrupa (özellikle Balkanlar) tüm yayının yarısından fazlasını oluştururken, İsrail hariç, Arap dünyasının yalnız % 22'lik bir paya sahip olmasıdır. 5) 464 eser on yedi farklı dilde yazılmıştır: Arnavutça, Almanca, İngilizce, Arapça, Bulgarca, Fransızca, Yunanca, İbranice, Macarca, Rumence, Sırpça-Hırvatça, Türkçe ve diğerleri. İlk üç sırayı İngilizce (% 28.4), Fransızca (% 18.8) ve Bulgarca (% 16.8) alırken Türkçe'nin yeri oldukça sınırlı kalmaktadır: % 8.4. 6) Yüzyıllara göre dağılımda, uzun dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alan çalışmalar hariç tutulursa (% 23), eserlerin toplandıkları ayrıcalıklı iki yüzyıl vardır: Zengin arşivlerin bulunduğu imparatorluğun yükseliş dönemi XVI. yüzyıl (% 19.1) ve XIX. yüzyıl (% 31). Yazara göre XIX. yüzyılda ilginin artmasının nedeni, politik art düşünce değil, milliyetçilik hareketlerinin doğuşu, Tanzimat ve yeni kaynak olarak nüfus sayımlarının varlığıdır (s. 11-16).

Panzac, *Tematik Analiz'de Mevcut Kaynaklar, Nüfus Dağılımı, Göç Hareketleri ve Doğal Hareketleri* ele alır (s. 7-23).

Mevcut Kaynaklar' da, demografik incelemelerin, periyodlara göre eşit olmayan ve çoğu kez ihtilafı yaratan koşullarında olsa da, Osmanlı Arşivleri'nin sunacak durumda olduğu istatistik verilerini zorunlu kıldığı hatırlatan yazar, XV. ve XVI. yüzyıl için, bu gibi belgeleri, imparatorluğun, bölgesel olarak, insan, toprak ve ürün kaynaklarını içeren Tahrir Defterlerini inceleyen Ömer Lütfi Barkan'ı anmaktadır: "Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1-2) 1941, p. 1-40, p. 214-247. Panzac, daha sonra, yalnız demografik açıdan değil, ekonomik ve sosyal açıdan da çok zengin bilgiler içeren ve çoğu kez eyaletlere göre hazırlanan tahrir defterlerini kullanan diğer yazar ve eserlerini sıralar: Burada Veinstein'in "Kırım"ı veya Nejat Göyüncü'nün "Mardin"inden, Hüttheroth'un "Filistin"ine kadar, önemi ve kullanılabilirliği tartışma konusu olsa da, tahrir defterlerinin değerinin çok iyi farkındadır. Yazara göre, XVI. yüzyıl sonunda tahrirlerin, neredeyse tamamen, ortadan kalkmasının nedeni, merkezi iktidarın zayıflaması, toprak rejiminin değişmesi ve yavaş yavaş tımar sisteminin terk edilmesidir. Dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıl üzerine demografik tüpe kaynakların çok nadir olarak bulunmakta olduğunu belirten yazar, bu yüzyıllar için, sadece Müslüman olmayan ve yetişkin erkeklerden alınıyor olsa da "cizye"nin, istatistik bilgileri sunduğunu hatırlatmakta ve Stavrinidis ile Mc Gowan gibi bazı yazarların kaynaklarının, bu belgeler olduğunu belirtmektedir. Örneğin Mc Gowan'ın *1600'den 1800 yılına kadar Balkanlarda Nüfusun Gelişimi* tamamen bu tip belgelere dayanır. XIX. yüzyılda, yalnız, Batıda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gerçek nüfus sayımları başlamakla kalmaz, XIX. yüzyılın çeyreğinden itibaren eyalet yöneticileri tarafından hazırlanan yıllıklarda, salnamelerde, bölge sakinlerinin sayısı verilmeye çalışılır diyen yazar, bölgesel çalışmaların temelini (örneğin Mc Carthy'nin *Anadolus: Müslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* New York, Londres 1983) birbirini tamamlayan bu kaynaklar olduğunu belirtir (s. 17-19).

Nüfus Dağılımı konusunda, Osmanlı nüfusunu oluşturan farklı gruplara, kırsal alanlarda yaşayanlar, şehirliler ve göçebelere, araştırmacıların ilgisinin aynı olmadığını düşünen ve dokümantasyonlar arasında tutarsızlık bulan yazar, bu konuda örnekler sunduktan sonra şehirli nüfusa ilişkin çalışmaların bolluğuna dikkat çekmektedir. Panzac, *Göçsel Hareketler'de*, Osmanlı İmparatorluğu'nun alu asırlık tarihinde, nüfus hareketlerinin pek çok sayıda araştırmacının (eserleri üç grupta toplanmaktadır) dikkatini çektiğini belirtmektedir. *Doğal Hareketlerde* ise mevcut kaynakların, Osmanlı nüfusuna ilişkin olarak, doğum ve doğurganlığın değer-

lendirilmesi için, çok az bilgi sunduğuna dikkat çeken yazar, XIX. yüzyıl sayımlarından hareketle elde edilen verilerin, kabul edilebilecek yüzdeler vermeyi mümkün kılan (1885-1907'lere doğru İstanbul için olduğu gibi) yegâne kaynaklar olduğunu düşünmektedir. Ölüme ilişkin verilerin, doğuma ilişkin olanlar gibi birtakım problemler sunmakta olduğunu farkeden yazar bunu Kahire ve İstanbul örnekleri ile açıklamaktadır. Diğer taraftan Panzac'a göre Osmanlı İmparatorluğu savaş, açlık ve veba gibi tüm demografik afetleri yaşamıştır. Fakat hiç eşit olmayan biçimde. Savaşlardan sonra, Avrupa gibi Osmanlı İmparatorluğu da, ölüm yüzdelerinin sürekli olarak yüksek çıkmasına yol açacak olan, çok çeşitli hastalıklardan, özellikle bulaşıcı hastalıklardan kasıp kavrulmuştur: Akciğer hastalıkları, mide-bağırsak hastalıkları ve sıtma gibi. Yazara göre tüm epidemik hastalıklar içinde en sık görülen ve en öldürücü olan kuşkusuz vebadır. Avrupa XVIII. yüzyıldan itibaren "Doğu" vebasından belirgin bir şekilde korunmuş iken, Osmanlı İmparatorluğu 1830-40 yıllarına kadar bu hastalıktan muzdarib olacaktır (s. 23).

Panzac bir yandan Bulgaristan, Polepenez, Macaristan, Girit, Anadolu, Mısır gibi bölgeler üzerine, nüfusun gelişimine damgasını vuracak eğilim ve kesintilerini belirleyen, oldukça uzun dönemler için yapılmış eserlerden örnekler verirken, öte yandan, XVIII. yüzyıla kadar Avrupa nüfusu ile aynı evreleri geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun, XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılda büyüme, XVII. yüzyılda durgunluk ve muhtemel bir gerileme şeklindeki, genel çizgilerini belirtmeye girişen, Barkan, Erder, Issawi ve Karpat gibi yazarlardan söz etmektedir³. Yazara göre, gözden kaçırılmaması gereken, Avrupa'nın nüfusunun XVIII. yüzyıldan itibaren, kuşkusuz eşit olmayan bir biçimde ama mutlaka hatta bazı bölgelerde aşırı bir şekilde, ilerleme gösterip arttıdır. Bu demografik "atılım" Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Balkanlar'da daha erken, Anadolu ve Arap dünyasında daha geç olmak üzere, ancak XIX. yüzyılda görülür.

Bibliyografya, araştırmalara kolaylık sağlayacak bir şekilde, altı coğrafik sektör halinde verilmektedir: Osmanlı İmparatorluğu (s. 25-26); Balkanlar (Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Romanya, Ukrayna, Rusya, Kafkaslar, Eski Yugoslavya, Doğu Akdeniz Adaları: s. 27-53), İstanbul (s. 54), Anadolu (Orta ve Batı Anadolu, Doğu Anadolu: s. 55-57); Yakın Doğu (Irak, Suriye, Lübnan, Filistin, Arap Yarımadası ve Mısır: s. 58-63); Kuzey Afrika (Libya, Tunus, Cezayir: s. 56-67).

Bibliyografyayı İndeksler izler: Tematik İndeks (s. 69-76); Yazar ve Editör İndeksi (s. 77-86) ve Dergi Adları İndeksi (s. 87-97). İlginç olan tematik indekstir. Burada eserlerin bu kez, beş ayrı temaya göre dağılımı yapılmıştır: 1) Tarihsel dönemler (Tüm Periyod; XIV-XV. yüzyıllar (1326-1512), XVI. yy. (1512-1603), XVII. yy. (1603-1699), XVIII. yy. (1699-1808), XIX.yy. (1808-1923) ve XX.yy.). 2) Kaynaklar (Genel, Osmanlı kaynakları, Avrupa kaynakları, belgeler). 3) Yüzeysel (*Spatiale*) Dağılım (Genel, kırsal nüfus, iç göçler, uluslararası göçler, göçebeler). 4) Demografik Görünüm ve Veriler: Genel gelişim; doğum-doğurganlık; evlilik durumu; ölüm ve krizler (savaş, salgın ve açlık); demografik yapı (yaş ve cinsiyete göre); sosyo ekonomik yapı; aile ve aile yapısı (menages); sağlık politikası. 5) Etnik ve Dinsel Kompozisyon: Genel, Müslü-

³ Ö. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XV ème et XVI ème siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (Leyde), 01, 1957, s. 9-36; L. Erder, "The Measurement of Preindustrial Population change: The Ottoman Imperial from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* (Londres), 11 (03), 1975, s. 10, 284-301; C. Issawi, "Population and Ressources in the Ottoman Empire and Iran", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, R. Owen, éd., Th. NAFF, éd., Londres, Amsterdam, 1977, s. 152-165.; K. Karpat, "Population Movements in the Ottoman State in the 19th Century: an Outline" *Contributions à l'histoire économique et social de l'Empire ottoman*, Peeters, éd., Paris-Louvain, 1983, s. 385-428.

manlar (doktrin ve Dürziler); Müslümanlar (etnik olarak: Türkler, Kafkasyalılar ve Araplar); Osmanlı Hıristiyanları (Rumlar ve Ermeniler); Yahudiler ve nihayet yabancılar (Avrupalılar ve Afrikalılar).

Nüfus gibi çok önemli bir konuda, son yarım asrında (1941-1990) yapılan çalışmaların referanslarını toplayarak, bunları araştırmacılara en kolay yararlanabilecekleri şekilde sunan Panzac'ı kutluyorum. Böyle bir bibliyografyadan sonra yapılacak yegâne iş, bizzat yazarın da ifade ettiği gibi, "XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusunun Tarihi"ni yazmaktır.

SERAP YILMAZ